

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης
Ἐπίκουρος Καθηγητὴς ΕΚΠΑ

Πίστη καὶ «Χριστιανικὴ παιδεία
καὶ ἀγωγή» με βάση τὶς Ἐπιστῆμες
τῆς Ἀγωγῆς

Δίκαιον Ὅφλημα

*Τιμητικὸς τόμος
ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι Ἀρχιερατείας
τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου
κ.κ. Σεραφεῖμ*

Ἀνάτυπον

ΑΘΗΝΑ 2018

Πίστη καὶ «Χριστιανικὴ παιδεία καὶ ἀγωγή» μὲ βάση τὶς Ἐπιστῆμες τῆς Ἀγωγῆς

*Μάριου Κουκουνάρα Λιάγκη
Ἐπικουρου Καθηγητῆ ΕΚΠΑ*

Εἰσαγωγή

Ἄν ρωτῇσιν κάποιος τί οἰκογένεια καὶ τί κοινωνία χρειάζεται γιὰ νὰ ἀνατραφεῖ ἓνας Ἑλληνας, θὰ εἰσπράξῃ τὴν προφανῆ ἀπάντησιν: «Ἑλληνική». Παρόμοιες ἀπαντήσεις θὰ πάρει, ἂν ρωτῇσιν τὸ ἴδιο γιὰ ἓναν Ἰταλὸ, ἓνα Κορεάτη ἢ ἓναν Αἰγύπτιο. Πόσο ὁμως προφανὴς εἶναι ἡ ἀπάντησις στὴν ἐρώτησιν: «τί οἰκογένεια καὶ τί κοινωνία ἢ κοινότητα χρειάζεται γιὰ νὰ ἀνατραφεῖ ἓνας χριστιανός;». Ὅσο εὐκόλη καὶ ἂν φαίνεται ἡ ἀπάντησις, ἀπαιτεῖται νὰ μελετηθοῦν οἱ προϋποθέσεις καὶ δυνατότητες αὐτῆς τῆς ἀνατροφῆς σὲ θεολογικὸ, πολιτισμικὸ, κοινωνικὸ, ψυχολογικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ ἐπίπεδο, ἀνιχνεύοντας τὴν ἴδια ὥρα τὰ διέξοδα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα σὲ ἓνα ἐκκοσμικευμένο περιβάλλον γιὰ διὰ βίου ἀνάπτυξιν τῆς πίστεως στὸν Τριαδικὸ Θεό, τῆς συνειδητοποίησης τοῦ «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ (Γέν. 1,26) καὶ τῆς βίωσιν τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Καὶ αὐτὸ γιὰτὶ ἡ προσωποκεντρικὴ ὄντολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἐπηρεάζει σὲ βάθος τὶς προτεραιότητες τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀποζητᾷ τὴ σχέση μὲ τὸν ἑαυτό, τὸν συνάνθρωπο καὶ τὴ φύσιν καὶ τὴν ἐνότητα μὲ τὸν Θεό. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ἄλλο ἓνα γνωστικὸ ἀντικείμενο στὸ ὠρολόγιον πρόγραμμα κάποιας ἐκπαίδευσης ἢ μία ἀκόμη σοφὴ διδασκαλία ἢ ὁδηγίες γιὰ μιὰ καλύτερη ζωή, ποὺ βρίσκει κάποιος στὸ διαδίκτυο.

Χριστιανικὴ παιδεία καὶ ἀγωγή

Ἡ ἀνάπτυξιν τῆς πίστεως καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς χριστιανικῆς ζωῆς δὲν περιορίζεται στὴ δογματικὴ καὶ ἠθικὴ διδασκαλία, τὴν ὁποία χρησιμοποίησε ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία γιὰ τὴ μύσησιν τῶν νέων-ἐνηλίκων χρι-

στιανών, πού με προαίρεση προσέρχονταν στο Σώμα του Χριστού. Στόν σύγχρονο και αντιθρησκευτικό -σέ πολλές περιπτώσεις και γιά πολλούς λόγους- κόσμο, ή άρχαία Κατήχηση άποτελεί άπλως τή στερεή βάση γιά τήν ανάπτυξη ένός ευρύτερου πεδίου, θεωρίας και πράξης. Αυτό περικλείει πληρέστερα τόν σκοπό και τά άποτελέσματα τής εισαγωγής στην έν Χριστώ ζωή, άφορά όλους τούς φορείς της και περιλαμβάνει τόν «πολύπλευρο δυναμισμό και τή ζωτικότητα τής Όρθόδοξης χριστιανικής παράδοσης». Πρόκειται γιά τή «Χριστιανική παιδεία και άγωγή».¹ Αυτός άποτελεί ούσιαστικά άντικείμενο τών έπιστημών τής Παιδαγωγικής και έχει ως βάση τς ίδιες (Κοινωνιολογία, Ψυχολογία, Άνθρωπολογία, Νευροεπιστήμες κ.ά.). Χρησιμοποιούνται οί όροι «παιδεία» και «άγωγή», διότι αναφέρονται στη διαδικασία και τò άποτέλεσμά της. Ή άγωγή αναφέρεται στο σύνολο τών επιδράσεων πού δέχεται τò πρόσωπο, είτε αυτές προέρχονται άπό σκόπιμες και σχεδιασμένες ενέργειες άλλου προσώπου είτε άπό διαπροσωπική έπικοινωνία και άλληλεπίδραση προσώπων και προσώπων και περιβάλλοντος. Ή παιδεία δέν αναφέρεται σέ κάποιου είδους μετάδοση τής πίστης άπό τή μιά γενιά στην άλλη. Χρησιμοποιείται ως ευρύτερος όρος και άφορά τή μόρφωση τού προσώπου, ή όποία είναι πιά άποτέλεσμα τής άγωγής και προέρχεται και άπό προσωπικές ενέργειες τού προσώπου², πού πραγματώνουν τήν πίστη και τή βίωση αυτής. Φυσικά ή παιδεία δέν έχει τέλος και βρίσκει σέ συνεχή διαπραγματέυση, έφόσον νέα βιώματα μετασχηματίζονται σέ γνώση και έμπειρία. Σκοπός, βέβαια, και περιεχόμενο αυτών είναι ή έμπειρία Χριστού, τò έσχατο νόημα τής ζωής, ή ένότητα με τόν Θεό, τούς ανθρώπους και τήν πλάση, έν άγάπη και έλευθερία.³

1. Έμμανουήλ Π. Περσελής, *Κατήχηση και Παιδεία*, Αθήνα: Γρηγόρης 2010, σ. 20-24.

2. Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Αθήνα: Πεδίο 2011, σ. 66-73. Φυσικά στο παρόν δέν αναφέρονται οί ποικίλες νοσηματοδοτήσεις τών όρων και τών έννοιών άπό διάφορους παιδαγωγούς (Mialaret, Ξωχέλλης, Χαραλαμπίδης, Δανασσής-Αφεντάκης κ.ά.).

3. Σταύρος Σ. Φωτίου, «Θέματα Χριστιανικής Άγωγής. Προλογικό Σημείωμα», στόν τόμο Σταύρος Σ. Φωτίου (έπιμ.), *Θέματα Χριστιανικής Άγωγής*, Αθήνα: Άρμός 2001, σ. 11.

Ἡ ανάπτυξη τῆς πίστεως

Βλέποντας κάποιος σύγχρονα καὶ σημαντικὰ ἔργα Ψυχολογίας καὶ Παιδαγωγικῆς, θὰ διαπιστώσει ὅτι δὲν ὑπάρχουν καθόλου οἱ λέξεις «θρησκεία» καὶ «πίστη» μὲ τὶς σχετικὲς θεωρίες ἀνάπτυξής τους. Ἡ βασικὴ θεωρία ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικῆς πίστεως τοῦ James Fowler ἀναφέρεται περιορισμένα πιά μόνο σὲ κείμενα θεολόγων, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως τὴν Ποιμαντικὴ-Κατήχηση καὶ τὴ Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση. Ἀντίθετα, ἐπικρατεῖ ἡ φαινομενολογικὴ μελέτη τῆς πνευματικότητας ὡς ἓνα στοιχεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ὠθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς, ὑπερβαίνοντας οὐσιαστικὰ τὸν ἑαυτό καὶ ἔχοντας μιὰ ὑπερβατολογικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πίστη στὸν Θεό. Παράλληλα, μελετᾶται ἡ θρησκευτικότητα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς σύνδεσης τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἀναζήτησης μὲ μιὰ συγκεκριμένη θρησκεία. Ἔτσι, ἀναπτύσσεται ἡ θρησκευτικὴ πνευματικότητα, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐγγενῆ πνευματικότητα. Οὐσιαστικά, πρόκειται γιὰ τὴ μυστικὴ ἄμεση σχέση (ἐμπειρία, βίωση, θεωρία, παράδοση, θεολογία) τοῦ θεοῦ-ἀνθρώπου⁴, ποὺ γεννᾷ τὴν πίστη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, σὲ ἀρχικὸ στάδιο, προϋπόθεση τῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ τελικὰ καὶ ἔκφασή της. Σημασία ἔχει ἡ οὐσιαστικὴ καὶ ἐνεργὸς ἔνταξη σὲ θρησκευτικὴ κοινότητα (οὐσιαστικὴ θρησκευτικότητα), ἡ ὁποία δίνει νόημα στὴν ὑπαρξή⁵, καὶ ὅχι ἡ τυπικὴ (ἐξωτερικὴ θρησκευτικότητα), στὴν ὁποία ὑπερτερεῖ ὁ τύπος καὶ ἡ προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό.

Ὁ ἑαυτὸς βρίσκεται στὸ κέντρο τῶν θεωριῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστεως καὶ θρησκευτικότητας. Ὁ Sigmund Freud (1856-1939) θεωρεῖ ὅτι ἡ σχέση μὲ τὴ θρησκεία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση τῆς ἐνστικτώδους ἐρωτικῆς ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μεταμορφώνεται σὲ θρησκευτικότητα καὶ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποκαθιστᾷ τὸν ἰδανικὸ πατέρα γιὰ τὸ παιδί. Ὁ Alfred Adler (1870-1937) ὑποστηρίζει ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἐξαιτίας τοῦ συναισθήματος τῆς μειονεξίας, προσπαθοῦν νὰ πραγματώσουν τὸ ἰδανικὸ στὴ ζωὴ τους, τὴν τελειώσή τους, καὶ γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς γίνεται σκοπὸς κάθε ἀνθρώπου. Καὶ ὁ Carl Jung (1875-1961) ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν πίστη στὸν Θεὸ ὡς τὴν ἐνοποίηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἀρχέτυπο συλλογικὸ ἀσυνείδητο,

4. Μάριος Μπέζος, *Ψυχολογώντας τὴ θρησκεία*, Ἀθήνα: Γρηγόρης 2011, σ. 138.

5. William West, *Psychotherapy and Spirituality: Crossing the line between therapy and religion*, London: Sage 2000, σ. 14.

τὸ ὁποῖο ἐξατομικεύει, γιὰ νὰ γίνει «Θεὸς-στὸν-ἄνθρωπο», δίνοντας ἰδιαίτερη σημασία στὸ περιβάλλον τοῦ προσώπου.⁶ Ὁ Erik Erikson (1902-1994) θεωρεῖ ὅτι ἡ σχέση μετὰ τῆ θρησκείας πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ παιδιοῦ ποὺ δείχνει στοὺς γονεῖς καὶ α) ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι ἀσφαλῆς καὶ βέβαιος, ὅπως εἶναι μετὰ τοὺς γονεῖς του, β) τὴν ἐπιθυμία του γιὰ καθοδήγηση ἀπὸ μία αὐθεντία, ὅπως εἶναι ὁ πατέρας, καὶ γ) τὴν ἐπιθυμία γιὰ λύτρωση ἀπὸ τὶς ὑπαρξιακὲς καὶ ἠθικὲς δεσμεύσεις.⁷ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Erich Fromm (1900-1980) ἐρμηνεύει τὴν πίστη ὡς ἀναζήτηση ἑνὸς προσωπικοῦ καταφυγίου τοῦ παιδιοῦ, ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν ἐπιθυμία νὰ παραμείνει δεμένο μετὰ προστατευτικὰ πρόσωπα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιθυμία πηγάζει εἴτε ἡ ὑποταγὴ σὲ ἕναν ἐξουσιαστικὸ Θεὸ εἴτε ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐσωτερικῆς δύναμης.⁸

Ἡ ἔλλειψη, βέβαια, Θεοῦ σὲ θεωρίες ποὺ βάζουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς δυνατότητές του στὸ ἐπίκεντρο, δὲν κάνει ἰδιαίτερη ἐντύπωση, ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ θετικιστικὴ ὀπτική. Φυσικά, δὲν φαίνεται νὰ λαμβάνουν σοβαρὰ τὴ θέση τοῦ Γάλλου στοχαστῆ Blaise Pascal (1623-1662), ποὺ προηγεῖται αὐτῶν, ὅτι ὑπάρχει ἀπὸ τὸν Θεὸ τελικὰ πλασμένη μία τρύπα στὴν καρδιὰ κάθε ἀνθρώπου, ποὺ κανεὶς καὶ τίποτα ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ γεμίσει.⁹ Ὅα πεῖ κάποιος ὅτι εἶναι ἀπλῶς μιὰ ρομαντικὴ ἄποψη γιὰ τὶς πραγματικὰ ἐπιστημονικὲς θεωρίες. Ὡστόσο, καὶ στὴ μετανεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ Charles Taylor (γένν. 1931), οἱ θεωρίες αὐτὲς ἀναδεικνύεται ὅτι παραθεωροῦν τὴ μὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς αὐτόνομου-ἀποθηκευμένου ἀπὸ νωρὶς ἑαυτοῦ, ἀπομονωμένου καὶ ἐσωτερικὰ διαμορφωμένου καὶ οὐσιαστικὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς διαπερατοῦ καὶ ἀνοιχτοῦ ἑαυτοῦ, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ἀλληλεπιδρᾷ καὶ σχετίζεται μετὰ τὸν ἑσῶ ἑαυτό, τοὺς ἄλλους καὶ τὸν Θεό.¹⁰

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀναπτύχθηκαν καὶ ἐπικρατοῦν οἱ θεωρίες γνωσιακῆς καὶ ἠθικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου¹¹, ποὺ φυσικὰ σχετίζονται

6. Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, *Ἐπιστῆμες τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ πρώτη ἐφηβεία*, Ἀθήνα: Gutenberg 2015, σ. 82.

7. Ἰωάννης Β. Κογκούλης, *Κατηχητικὴ καὶ Χριστιανικὴ Παιδαγωγικὴ*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης 1990, σ. 116· Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆς, *Θεωρίες θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἀγωγῆς*, Ἀθήνα: Γρηγόρης 2007, σ. 6-52.

8. Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, *ὅ.π.*, σ. 82.

9. Thomas H. Groome, *Will there be faith?*, New York: Harper One 2011, σ. 10.

10. Charles Taylor, *A Secular Age*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2007, σ. 37-42.

11. Μετὰ βάση τὶς θεωρίες τῶν Jean Piaget καὶ Lawrence Kohlberg, βλ. Jean

με την πίστη στον Θεό ή την πίστη γενικότερα, αλλά δεν έρμηνεύουν ουσιαστικά τη γέννηση και ανάπτυξη της πίστης. Παρ' όλα αυτά, στη γνωστική ψυχολογία στηρίχθηκε η θεωρία ανάπτυξης της πίστης του James Fowler, ο οποίος υιοθετεί μὲν γόνιμα τὰ στάδια ανάπτυξης της γνωστικής ψυχολογίας, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως δὲν διαθέτει ἐρευνητικὰ ἐρείσματα καὶ γι' αὐτὸ ἔχει περιορισμένη ἐμβέλεια.

Γιὰ τὸν James Fowler (1940-2015), ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης εἶναι ἀναγκαία, γιατί νοηματοδοτεῖ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ ἠθική. Κάθε πράξη γίνεται καλὴ ἢ κακὴ, ὅταν ἀποκτᾷ θρησκευτικὸ νόημα σὲ συγχεκριμένο κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ πλαίσιο. Ἔτσι, ἡ πίστη γι' αὐτὸν εἶναι ἓνας τρόπος κατανόησης, νοηματοδότησης καὶ ἐννοιολόγησης τῆς ζωῆς καὶ τῆς σχέσης τῆς μὲ τὸν Δημιουργό, ποὺ ἀναπτύσσεται καὶ οἰκοδομεῖται σταδιακά. Ὁ ἄνθρωπος, γιὰ τὸν Fowler¹², διατρέχει τὰ παρακάτω στάδια ἀνάπτυξης τῆς πίστης ἀπὸ τὴν παιδικὴ μέχρι καὶ τὴν τρίτη ἡλικία:

α) Τὸ μηδενικὸ στάδιο τῆς πρώιμης ἢ ἀδιαφοροποίητης πίστης (0-2 χρόνων). Στὸ περιβάλλον ποὺ ἀνατρέφεται, τὸ παιδὶ ἀναπτύσσει συναισθήματα ἀσφάλειας καὶ ἐμπιστοσύνης ἢ ὄχι. Ἔτσι, γεννᾶται ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸ θεῖο ἢ ἀντίθετα ἡ δυσπιστία.

β) Τὸ πρῶτο στάδιο τῆς διαισθητικῆς-προβολικῆς πίστης (3-7 χρόνων). Ἡ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὴ θρησκεία ἐκθέτει τὴν παιδικὴ ψυχὴ στὸ κοινωνικὸ ἀσυνείδητο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπηρεάζεται. Ἀντιλαμβάνεται μαγικὰ τὸ θεῖο καὶ τὸ προσεγγίζει ἐμπειρικά, μέσῳ ἱστοριῶν καὶ εἰκόνων, ποὺ ὅπωςδήποτε μεταφέρονται ἀπὸ ἕτερα πρόσωπα ποὺ τὸ περιβάλλουν.

γ) Τὸ δευτέρον στάδιο τῆς μυθικῆς-κυριολεκτικῆς πίστης (σχολικὴ ἡλικία μέχρι 12 χρόνων). Τὸ παιδὶ ἀναπτύσσει στὸ περιβάλλον ποὺ λειτουργεῖ (οἰκογένεια, σχολεῖο, θρησκευτικὴ κοινότητα κ.ἄ.) αἴσθημα ἐμπιστοσύνης στὸν κόσμον, στὴ δικαιοσύνη καὶ στὸ θεῖο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀκόμη ἀνθρωπομορφικὰ χαρακτηριστικά, ἐνῶ τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα ἐκλαμβάνονται πάντα κυριολεκτικά.

Piaget, *The moral judgment of a child*, Glencoe, IL: Free Press 1948 καὶ *The development of thought: Equilibration of cognitive structure*, New York: Viking 1977· Lawrence Kohlberg, *Essay on moral development: Vol. 1. The Philosophy of moral development*, San Francisco: Harper & Row 1981, καὶ *Essays on moral development: Vol. 2 The psychology of moral development*, San Francisco: Harper & Row 1984.

12. James W. Fowler, *Stages of faith: The Psychology of human development and the quest for meaning*, San Francisco: Harper Collins 1981.

δ) Τò τρίτο στάδιο τῆς συνθετικῆς-συμβατικῆς πίστεως (12 χρόνων-ἐνηλικίωση). Ὁ ἔφηβος συμμορφώνεται στὸ θρησκευτικὸ περιβάλλον καὶ διαμορφώνει μὲ βάση αὐτὸ τὴν ταυτότητά του, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ «ἰδεολογία» του γιὰ τὴν πίστη. Ἐφόσον φοβᾶται τὶς συνέπειες, δὲν ἀμφισβητεῖ καὶ συμβιβάζεται, ἀκόμη κι ὅταν νιώθει νὰ συγκρούονται οἱ προσωπικὲς πεποιθήσεις του μὲ τὶς ἐπικρατοῦσες θρησκευτικές.

ε) Τò τέταρτο στάδιο τῆς ἑξατομικευμένης-ἀναστοχαστικῆς πίστεως (περίπου 25-35 χρόνων). Ὁ ἐνήλικος περνᾷ τὸ στάδιο τῆς ἀμφισβήτησης, κατὰ τὸ ὁποῖο μὲ ἀγῶνα καὶ ἀγωνία ἀναλαμβάνει τὴν προσωπικὴ εὐθύνη γιὰ τὴν πίστη του, ἀντιμετωπίζοντας ἐσωτερικὲς συγκρούσεις καὶ υἱοθετώντας διάφορες στάσεις ἀπέναντι στὴ θρησκεία καὶ τὴν πίστη. Ἔτσι, ἐκτίθεται στὴν πολυπλοκότητα τῆς πίστεως, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ συνεχῶς νὰ κατανοήσῃ γιὰ νὰ ἀντεπεξέλθῃ, μὲ ἀποτέλεσμα, σὲ κάποιες περιπτώσεις, στὴν κρίσιμη αὐτὴ μετάβαση νὰ ὑπάρχει ὁ κίνδυνος δημιουργίας ὑπερβολικῆς ἐμπιστοσύνης στὸν ἑαυτὸ καὶ τὴ διάνοια καὶ νὰ γεννήσῃ ναρκισσισμό.

στ) Τò πέμπτο στάδιο τῆς συνενωτικῆς πίστεως (πρώιμη μέση ἡλικία). Ὁ ἄνθρωπος περνᾷ στὸ στάδιο ὠρίμανσης τῆς πίστεως του, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐνσωματώνονται πιά λειτουργικὰ ἀπὸ τὸ βαθύτερο Ἐγὼ οἱ ἀφηγήσεις καὶ οἱ μύθοι τοῦ κοινωνικοῦ ἀσυνείδητου -ὅ,τι βέβαια ἐνυπάρχει στὸ θρησκευτικὸ περιβάλλον ποὺ ὁ ἴδιος ἐπιλέγει νὰ ἀνήκει, ἀποδεχόμενος τὶς διαφορὲς μὲ τοὺς ἄλλους. Ἀπότοκα τῆς πίστεως εἶναι τὰ αἰσθημάτων ἀγάπης καὶ συγχώρησης.

ζ) Τò ἕκτο στάδιο τῆς γενικευμένης πίστεως (μέση ἡλικία-γῆρας). Μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς βίωσης ὅλων τῶν προηγούμενων σταδίων, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὸν φωτισμό, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὸ Ἀπόλυτο. Σπάνια βιώνεται τὸ στάδιο αὐτό, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει καμμία βεβαιότητα, καθὼς περιλαμβάνει τὴν ἀντίστοιχη κίνηση τοῦ Ἀπόλυτου πρὸς τὸ πρόσωπο, ἔτσι ὥστε νὰ γίνῃ κυριολεκτικὰ ἐνσάρκωση τοῦ Πνεύματος. Τὸ στάδιο αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ἓνα ἰδεατὸ στάδιο.¹³

Σήμερα πιά, στὸ πεδίο αὐτὸ ἔχουν ἀναδειχθεῖ περισσότερες διαστάσεις ἀπὸ αὐτὴν τὴν προσήλωση στὴ γνωστικὴ λειτουργία τοῦ James Fowler, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ὅσους ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴ θεωρία του. Σύμφωνα μὲ τοὺς Richard Niebuhr, Paul Tillich καὶ Wilfred Cantwell Smith, ἡ

13. Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆς, *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγή*, Ἀθήνα: Γρηγόρης 2005, σ. 293. Γιὰ τὰ στάδια τοῦ James Fowler, βλ. Fowler, *ὁ.π.*, καὶ Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, *ὁ.π.*, σ. 86-87.

θεωρία του αντιμετωπίζει την πίστη ως έγγενες ανθρώπινο φαινόμενο που ένυπάρχει σε κάθε θρησκεία, ενώ υπάρχουν σήμερα δεδομένα, όπως το πολιτισμικό πλαίσιο, ο θρησκευτικός πλουραλισμός, οι διαφορές μεταξύ θρησκειών ή φύλων, που δεν λαμβάνονται υπ' όψιν και αναδεικνύουν τη σημασία των ψυχοδυναμικών διαδικασιών στην ανάπτυξη της πίστης.¹⁴ Για παράδειγμα, ο Fowler στα στάδιά του δεν συνυπολογίζει την Όρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία και εμπειρία όσον αφορά τη θεία χάρη και την προσφορά του Θεού στον άνθρωπο, αφού θεωρεί την πίστη μόνον ανθρώπινη υπόθεση.¹⁵ Επιπλέον, στον χώρο της υγείας και ψυχικής υγείας υπάρχουν σήμερα εργαλεία μέτρησης της ανάπτυξης της πίστης, όπου, με παραγοντικές αναλύσεις αλλά και με ποιοτικά δεδομένα, οι επιστήμονες επιχειρούν να διασφαλίσουν την αξιοπιστία των μετρήσεων.¹⁶

Αλλά δεν παύει να παρουσιάζει ενδιαφέρον ή σύγχρονη εμπειρική εφαρμογή της θεωρίας του Fowler, ακριβώς επειδή χρησιμοποιείται στον θεολογικό και ιδιαίτερα στον θρησκευτοπαιδαγωγικό χώρο. Άν και ή ίδια φαίνεται να πνέει τὰ λείψια¹⁷, δημιουργεί νέα μοντέλα μελέτης της πίστης. Έξισου σημαντικές είναι και νέες προτάσεις άλλων, που σε θεολογικό περιβάλλον αναπτύσσουν σχετική θεωρία και έχουν εφαρμογές και σε έλληνικό περιβάλλον, όπως αναφέρονται παρακάτω.

Η κλίμακα μέτρησης της ώριμησης της πίστης των Gary Leak, Anne Loucks και Patricia Bowlin¹⁸ αναπτύχθηκε για να αντικαταστήσει το έρευνητικό εργαλείο του Fowler, τη συνέντευξη. Θεωρείται ότι μπορεί

14. Andrian Coyle, "Critical responses to Faith Development Theory: A useful agenda for change?", *Archive for the Psychology of Religion* 33 (2011) 281-298.

15. Αυτό σημειώνεται και από μη Όρθόδοξους μελετητές. Βλ. John Mc Dargh, "Faith development theory and the postmodern problem of foundations", *The International Journal for the Psychology of Religion* 11 (2001) 185-199.

16. Συνήθως οι κλίμακες μέτρησης της θρησκευτικότητας και πίστης κατηγοριοποιούνται σε ουσιαστικές (substantial), που εστιάζουν κυρίως στην πίστη σε μια θρησκεία ως σύνολο, και λειτουργικές (functional), που εστιάζουν περισσότερο στις διαδικασίες και πρακτικές μιας θρησκείας. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η συλλογή και ταξινόμηση 125 τέτοιων κλιμάκων από τον Γιώργο Μαρκαντωνάκη, ο οποίος προσφέρει μια κριτική ματιά για κάθε έρευνητή, βλ. Γιώργος Μαρκαντωνάκης, *Ερωτηματολόγια θρησκευτικότητας. Επιλογή, στάθμιση και εφαρμογή*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, Ιατρική Σχολή, Τομέας Κοινωνικής Ιατρικής 2013.

17. David Heywood, "Faith development theory: A case for paradigm change", *Journal of Beliefs and Values* 29 (2008) 263-272.

18. Gary K. Leak - Anne A. Loucks - Patricia Bowlin, "Development and initial validation of an objective measure of faith development", *The International Journal for the Psychology of Religion* 9 (1999) 105-124.

νά λειτουργήσει σὲ παγκόσμιο επίπεδο καὶ ἀνεξαρτήτως θρησκείας. Σαφῶς, ὅπως εἶναι φυσικό, ὑπεισέρονται παράγοντες ποὺ κρίνουν τὴ στατιστικὴ ἀξιοπιστία του, ἀλλὰ φαίνεται νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ γίνονται συνεχεῖς προσπάθειες βελτίωσης.¹⁹ Ο Heinz Streib, ἀκόμη, ἔχει διαπιστώσει ὅτι τὰ «στάδια» ἀνάπτυξης παρουσιάζουν ἐμπειρικά καὶ πολιτισμικά προβλήματα. Γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχουν πιστοὶ μιᾶς θρησκείας ποὺ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἢ δὲν ἀνέχονται ἄλλες θρησκείες καὶ τὴν ἴδια ὥρα αὐτὴ ἡ ταυτότητά τους, σύμφωνα μὲ τὴ γνωστικὴ λειτουργία, τοὺς προσφέρει εὐτυχία καὶ χαρά, ποὺ εἶναι ἔνδειξη ωρίμανσης τῆς πίστεως. Θεωρώντας ὅτι αὐτὰ τὰ συστήματα νοηματοδότησης δὲν εἶναι ἀσήμαντα, ἀπὸ τὴ μιά, καὶ διαφορετικὰ μεταξύ τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη, προτείνει τὴ μελέτη τῶν «μορφῶν/στύλ πίστεως». Βασίζεται στὴ θεωρία τοῦ Fowler, ἀλλὰ οὐσιαστικά τὴν ἀναθεωρεῖ πλήρως, ἂν καὶ μὲ δυσνόητο τρόπο. Ἀντιμετωπίζει τὴν πίστη ὡς μιὰ δυναμικότερη διαδικασία, τὴν ὁποία μετρά μὲ σχετικὴ κλίμακα (Religious Schema Scale) καὶ συνέντευξη (Faith Development Interview).²⁰ Ἐχει χρησιμοποιηθεῖ, μάλιστα, ἡ κλίμακα (RSS) σὲ Ὁρθόδοξο καὶ ἐλληνικὸ περιβάλλον.²¹

Ὅσο ἡ γνωστικὴ ψυχολογία ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴ θεωρία τῶν σταδίων ἀνάπτυξης τῆς πίστεως στὴ θεωρία τοῦ James Fowler, τόσο ἀναδεικνύονται οἱ περιορισμοὶ της. Αὐτὸ ποὺ κυρίως φαίνεται νὰ μὴ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν εἶναι ἡ σημασία τοῦ πλαισίου στὴν ἀνάπτυξη αὐτῇ, ἡ ἀλληλεπίδραση μὲ τοὺς ἄλλους, τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινότητα, ἀλλὰ καὶ τοῦ χώρου καὶ χρόνου, τῆς γλώσσας καὶ τῶν προδιαμορφωμένων προαντιλήψεων, προσωπικῶν καὶ συλλογικῶν.²² Ἴσως οἱ κλίμακες ποὺ ἀναφέρονται στίς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία, σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι παρουσιάζουν περισσότερο ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνο γιὰτὶ ἀποφεύγουν τὴν κατὰταξή

19. Gary K. Leak, "Factorial Validity of the Faith Development Scale", *The International Journal for the Psychology of Religion* 18 (2008) 123-131.

20. Heinz Streib - Ralph W. Hood Jr. - Constantin Klein, "The Religious Schema Scale: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles", *The International Journal for the Psychology of Religion* 20 (2010) 151-172, καὶ Barbara Keller - Heinz Streib, "Faith Development, Religious Styles and Biographical Narratives: Methodological Perspectives", *Journal of Empirical Theology* 26 (2013) 1-21.

21. Miltiadis Proios, "Structure Validity of the Religious Schema Scale in Greek", *Journal of Social Science Studies* 2 (2015) 343-353.

22. Lev Vygotsky, *Νοῦς στὴν κοινωνία. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνώτερων ψυχολογικῶν διαδικασιῶν*, ἐπιμ. Σ. Βοσνιάδου, μτφ. Α. Μπίμπου, Ἀθήνα: Gutenberg 1998 [1978].

σε στάδια ανάπτυξης, αλλά κυρίως έπειδή έλέγχουν τή συγκεκριμένη στιγμή πώς τὸ πρόσωπο ἀντιλαμβάνεται τή σχέση του καὶ τή στάση του μὲ τή θρησκεία, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τή σχετικότητα τῶν μετρήσεων. Μιὰ τέτοια κλίμακα, ποὺ ἔχει ἐφαρμοσθεῖ καὶ σὲ Ὁρθόδοξο περιβάλλον, εἶναι τοῦ Leslie Francis, ἡ ὁποία παρουσιάζει εὐελιξία νὰ προσαρμοσθεῖ στὰ ἰδιαίτερα δεδομένα τῶν διαφορετικῶν θρησκείων καὶ παραδόσεων²³, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ἐπὶ δεκαετίες κάνει χρησιμοποιώντας καὶ ἀναθεωρώντας τὸ Junior Eysenck Personality Questionnaire²⁴, στὸ ὁποῖο στηρίζεται.

Σημασία ἔχει ὅτι ἡ μελέτη τῶν παραπάνω ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πίστη ἀναπτύσσεται. Μάλιστα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι κάποιες μέθοδοι μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν, ὥστε νὰ ἀξιολογεῖται ἡ ἀπόδοση τῆς θρησκευτικῆς αἰγωγῆς καὶ ἐκπαίδευσης, πάντα στὸ πλαίσιο τοῦ προσώπου, τῶν ἀντιλήψεων καὶ στάσεων του καὶ χωρὶς νὰ λαμβάνεται μέριμνα -πὼς ἄλλωστε μπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτὸ- ἀξιολόγησης τῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, τῆς Θείας χάριτος. Γι' αὐτὸ, ἀφοῦ στὴν Ὁρθόδοξη παιδεία καὶ αἰγωγή ἡ πίστη δὲν συνιστᾷ μόνον ἀποτέλεσμα ἀλλὰ καὶ προϋπόθεση καὶ δὲν νοεῖται ἐκτὸς κοινότητας καὶ μυστηριακῆς ζωῆς, τὰ δεδομένα τῶν ἐπιστημῶν συμπληρώνονται ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς αἰγωγῆς, ποὺ παρουσιάζονται ὡς ἐνδείξεις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος (τῆς βίωσης τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς) καὶ ὄχι τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὁ ἄνθρωπος δὲν φτάνει νὰ γνωρίζει.²⁵ Τελικά,

23. Leslie J. Francis, "Attitude and longitude: A study in measurement", *Character Potential* 8 (1978) 119-130 καὶ "Measuring attitude towards Christianity during childhood and adolescence", *Personality and Individual Differences* 10 (1989) 695-698. Σὲ Ὁρθόδοξο περιβάλλον ἔχει ἐφαρμοσθεῖ στὴν Ἑλλάδα: α) σὲ ἐνῆλικες, Youtika Athina - Stephen Joseph - Deborah Diduca, "Personality and religiosity in a Greek Christian Orthodox sample", *Mental Health, Religion and Culture* 2 (1999) 71-74, καὶ β) σὲ ἐφήβους, στὸ πλαίσιο ἔρευνας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση τοῦ Μάριου Κουκουνάρα Λιάγκη, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα θὰ ἀνακοινωθοῦν σύντομα.

24. Leslie J. Francis, "The development of an abbreviated form of the Revised Eysenck Personality Questionnaire (JEPQR-A) among 13-15 year olds", *Personality and Individual Differences* 21 (1996) 835-844.

25. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ ἀκατάληπτος καὶ ἄκτιστος Θεὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ ἀρχὴ καὶ πηγὴ τῆς ζωῆς κάθε πραγματικότητας καὶ κάθε κίνησης. Ἡ ἀναγνώριση καὶ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι σχετικὴ καὶ περιορισμένη, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποτελεῖ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ κτιστὸ πρόσωπο ἐκδηλώνεται στὸ ἔργο τῆς θείας οἰκονομίας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ κίνηση τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ποὺ ὅπως εἶναι φυσικὸ μπορεῖ νὰ ἔχει βίωμά του ἀλλὰ ὄχι γνώση του. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδόσεις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, μτφ. Νίκος Ματσούκας, Θεσσαλονίκη: Πουρναρεῖς 2002, σ. 26-95.

οί Έπιστήμες τῆς Ἀγωγῆς προσφέρουν τὸ μεθοδολογικὸ πλαίσιο, γιὰ νὰ μελετηθεῖ τουλάχιστον ἡ παιδαγωγικὴ ἐνέργεια τῆς προσφερόμενης παιδείας ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὴ ζωὴ καὶ στὴν πίστη «τῶν χαρισμάτων τοῦ πνεύματος».²⁶ Καὶ μιὰ τέτοια παιδεία δὲν ἀφορᾷ μόνο τὸ παιδί καὶ τὸν/τὴν ἔφηβο, ἀλλὰ ὅλη τὴν κοινότητα, ποὺ χρειάζεται νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό της ὡς μιὰ «διδασκομένη καὶ διδάσκουσα», μὲ ὅλα τὰ μέλη ἀνεξαρτήτως ἡλικίας νὰ συνεχίζουν «νὰ μαθαίνουν καὶ νὰ ἐκπαιδεύονται στὴν ὀρθοδοξία καὶ ὀρθοπραξία, ὀλιστικά καὶ συνεχῶς πληροφορούμενα, μορφούμενα καὶ μεταμορφούμενα μέσῳ αὐτῶν»²⁷.

Ὁρθόδοξη παιδεία καὶ ἀγωγή

Δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη παιδεία καὶ ἀγωγή σὰν νὰ ἀποτελεῖ ἓνα γεγονός ἐκτὸς κόσμου ἢ ποὺ δὲν ἀφορᾷ τὸν κόσμο. Ἀντίθετα ἀφορᾷ ὅλη τὴ ζωὴ, ὅπως ἀφορᾷ καὶ ὅλον τὸν ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτα χρήσιμα ὅσα προσφέρει ἡ ἐπιστήμη, ποὺ μελετᾷ ἐμπειρικά τὴ ζωὴ, τὰ ὁποῖα ἀνακαινίζονται καὶ ἀποκτοῦν ἐκκλησιαστικὸ σκοπὸ, περιεχόμενο καὶ κυρίως διαδικασίες. Μὲ βάση τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, τοὺς λόγους τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν 4^ο αἰῶνα μέχρι καὶ σήμερα, καὶ τοὺς προβληματισμοὺς τῶν συγχρόνων ποὺ ἐργάζονται ποιμαντικά καὶ ἐκπαιδευτικά γιὰ τὴν ἀγωγή στὴν «ἐν Χριστῷ ζωὴ», ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναπλασίωση μὲ ὅρους τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀγωγῆς τῆς θρησκευτικῆς παιδείας καὶ ἀγωγῆς, συσχετίζοντάς τιν ἀμεσα μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστεως. Αὐτὸ ποὺ καλεῖται νὰ ἀπαντήσῃ καὶ συνάμα νὰ σκοπεύσῃ ἡ προσφερόμενη παιδεία καὶ ἀγωγή εἶναι: ποιὸς εἶναι ὁ Ὁρθόδοξος στὸν κόσμον μας σήμερα;

Προϋπόθεση τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς, τώρα πιά ποὺ οἱ Ἐπιστήμες τῆς Ἀγωγῆς ἔχουν βοηθήσῃ νὰ ξεπεραστεῖ ὁ στεῖρος Συμπεριφορισμὸς καὶ ὁ ἐμμονικὸς Γνωστικισμὸς τῶν νοητικῶν διαδικασιῶν, ἀποτελεῖ βασικὰ ἡ βιωματικὴ προσέγγιση τῆς γνώσης καὶ οὐσιαστικὰ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κάποιος ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον δὲν

26. Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆς, *Κατήχηση καὶ Παιδεία*, ὅ.π., σ. 26.

27. Ἀντώνιος Βρέμ, «Ἐπαναπροσδιορισμὸς τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς», στὸν τόμο Σταῦρος Σ. Φωτίου (ἐπιμ.), *Ἀνθρωποποιὸς Ἀγωγή*, Ἀθήνα: Ἀρμός 2009, σ. 42 (34-45).

έστιάζεται μόνο στὸν δρόμο τοῦ προσώπου πρὸς τὸν οἶκο τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀγκαλιὰ τοῦ Πατέρα· οὔτε μόνο στὶς ἀστοχίες τοῦ προσώπου καὶ στὰ ἐμπόδια τοῦ δρόμου, τὰ ὁποῖα δὲν παραβλέπονται στὴν αγωγή, ἀλλὰ κυρίως στὸν οἶκο καὶ στὸ τραπέζι, ποὺ προσφέρεται ἐκεῖ ἀπλόχερα σὲ ὅλους καὶ ὅλες (Λκ. 15,11-24). Δὲν ἀρκεῖ λοιπὸν στὴν Ὁρθόδοξη παιδεία καὶ αγωγή ἡ πληροφόρηση γιὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ. Περιλαμβάνει καὶ μόρφωση μέσα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῆς λατρευτικῆς κοινότητος καὶ τελικὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς προσωπικῆς λειτουργίας στὸ πλαίσιο τῆς κοινότητος σὲ σχέση μετὰ τὸν ἑαυτό, τοὺς ἄλλους καὶ τὸν Θεό, τὴ μεταμόρφωση δηλαδὴ τοῦ προσώπου²⁸ καὶ τὸν μετασχηματισμὸ τῆς γνώσης σὲ δράση, μετὰ παιδαγωγικοὺς ὅρους. Σκοπὸς εἶναι, ὅπως λέει ὁ π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν, στὴ λειτουργία τῆς κοινότητος οἱ χριστιανοὶ νὰ γευτοῦν καὶ κατόπιν νὰ δοῦν -δηλαδὴ νὰ κατανοήσουν, κατὰ τὸ «γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι Χριστὸς ὁ Κύριος».²⁹ Ὅχι ἀπλῶς νὰ μάθουν γιὰ τὸν Χριστὸ ἢ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ σὲ ὅποιαδὴποτε σχολικὴ τάξη ἢ πανεπιστημιακὸ ἀμφιθέατρο. Ὁ πραγματικὸς σκοπὸς εἶναι νὰ μάθουν καὶ νὰ ζοῦν μετὰ τὸν Χριστό, εὐχαριστιακά, στὸ Σῶμα του, ὡς ὅλοι ἄνθρωποι, σῶμα καὶ ψυχὴ, μετὰ νοῦ καὶ καρδιά.

Βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἡ Ὁρθόδοξη παιδεία καὶ αγωγή σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο εἶναι: α) νὰ ἀντιμετωπίζει τὸν Χριστὸ ὡς τρόπο ζωῆς καὶ ὅχι ὡς διδασκαλία. Ἀγωγή στὴν πίστη εἶναι μετοχὴ καὶ πράξη. Εἶναι ἡθος ἐλευθερίας, ποὺ συνδυάζει πράξη καὶ θεωρία, ποὺ βιώνεται στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ στὴν καθημερινὴ ἀνθρώπινη ζωὴ, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν Χριστό. Πρόκειται γιὰ ἀνακαίνιση καὶ στοχαστικὴ βίωση τῆς Ἀλήθειας, ποὺ δὲν τελειώνει σὲ βραδινὲς ἐνοριακὲς συναντήσεις ἢ μόνο στὴν κυριακάτικη λειτουργία, ἀλλὰ νοσηματοδοτεῖ ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ· β) νὰ καλλιεργεῖ τὸν ὅλον ἄνθρωπο, νοῦ καὶ καρδιά, σῶμα καὶ ψυχὴ. Νὰ εἶναι αγωγή ποὺ ἐξασκεῖ τὴ λογικὴ καὶ καλλιεργεῖ τὸ συναίσθημα, ἀναδύοντάς τὸ «κατ' εἰκόνα καὶ κατ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ καὶ νὰ προκαλεῖ τὸν μετασχηματισμὸ κάθε θεωρίας σὲ δράση· γ) νὰ καλλιεργεῖ τὴν αὐτογνωσίαν τοῦ προσώπου μέσα ἀπὸ τὴ σχέση μετὰ τὸν ἄλλον. Ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν συνάνθρωπο εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ὁδηγὸς γιὰ τὴ βαθιὰ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ εἶναι ὁ ἕτερος καὶ ἡ ἐνότης

28. Ὁ.π., σ. 38-40.

29. Alexander Schmemmann, *Liturgy and life*, Department of Religious Education, New York: The Orthodox Church in America 1974, σ. 13.

μέ τους άλλους στην κοινότητα και την κοινωνία, όπου φανερώνεται ή αξία και ή μοναδικότητα του προσώπου· δ) να καλλιεργεί την αγάπη για τον άνθρωπο, τη φύση και τον κόσμο. Να τονίζει την ευθύνη του ανθρώπου για τη δημιουργία και τον αγιασμό της μέσα στην πρόνοια του Θεού. Πρόκειται για άσκηση και μάθηση με βάση την αντίληψη του κόσμου ως ένα, που σχετίζεται απευθείας με τον Θεό. Αυτός ο κόσμος έχει πολλές διαφορετικότητες (έθνη, πολιτισμούς, φυλές κ.ά), αλλά όχι διαφορές. Το χριστιανικό ήθος αγωνίζεται και εξασκεῖται στην ενότητα αυτή, στην οποία δεν χάνεται ή έτερότητα· ε) να τονίζει τη σχέση της Έκκλησίας με το παρόν και τη μεταμόρφωσή του, ενώ συγχρόνως προκαλεί την πρόγερση των εσχάτων με τη «λογική της κενώσεως», που δεν μπορεί να σταθεί χωρίς τη θεία παρεμβολή και αναφαίνεται στην ένανθρωπηση, τη σταύρωση και την Ανάσταση· στ) να αναπτύσσεται δια βίου στην κοινότητα και την οικογένεια, χωρίς να παραθεωρείται ή αξία της παροχής της στην παιδική και εφηβική ηλικία, αλλά και ή συνεχής διαμόρφωσή της στην ώριμη ηλικία, όταν πια οι άνθρωποι μπορούν να νοηματοδοτήσουν ελεύθερα τη ζωή τους κατανοώντας βαθιά, μέσω της έμπειρίας, τη χριστιανική ζωή.³⁰

Αυτές οι προϋποθέσεις της άγωγής στοιχειοθετούν και την ταυτότητα την οποία ύπηρετούν, του Όρθόδοξου σήμερα.

Συζήτηση

Μεθοδολογικά ή άγωγή αυτή στηρίζεται ουσιαστικά στο βίωμα, εκπαιδευτικό και θρησκευτικό. Διαμορφώνεται με βάση τα αυθόρμητα και προσχεδιασμένα βιώματα, καθώς και μέσω των άπειρων έμπειριών

30. Πολλές μελέτες περιλαμβάνουν τις προϋποθέσεις της Όρθόδοξης Άγωγής, αφομοιώνοντας μάλιστα την πλούσια παράδοση των Πατέρων. Όμως έδω χρησιμοποιείται ή ματιά των σύγχρονων θεολόγων παιδαγωγών και τα δεδομένα της προσωπικής έρευνητικής έμπειρίας. Anton C. Vrame - John L. Boojamra - Constantine J. Tarazar, *Θέματα Χριστιανικής Άγωγής*, έπιμ. Σταύρος Σ. Φωτίου, Αθήνα: Άρμος 2001· Έμμανουήλ Π. Περσελής, *Κατήχηση και Παιδεία*, ό.π.· Σταύρος Σ. Φωτίου, «Ό όλος άνθρωπος, ή όλη ζωή: Χριστολογική θεώρηση της άγωγής», στον τόμο Σταύρος Σ. Φωτίου (έπιμ.), *Άνθρωποποιός Άγωγή*, ό.π., σ. 224-242· Άντώνιος Βρέιμ, ό.π.· Ιωάννης Μποζιάμρα, «Η αιχμαλωσία της Όρθόδοξης Χριστιανικής Άγωγής», στον τόμο Σταύρος Σ. Φωτίου (έπιμ.), *Άνθρωποποιός Άγωγή*, ό.π., σ. 84-106· Άλέξανδρος Κοσμόπουλος, *Μελετήματα Όρθόδοξης Χριστιανικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Γρηγόρης 2005· Κωνσταντίνος Δελικωσταντής, *Η γοητεία του Άσκητισμού*, Αθήνα: Έννοια 2011.

τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ποὺ βιώνουν τὰ μέλη της. Φορεῖς της εἶναι δηλαδή ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινότητα, οἱ φίλοι/ες, τὰ ΜΜΕ, σχολεῖο κ.ἄ. Οἱ ἀρχές της, μὲ βάση καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἐπιστημῶν τῆς αἰγωγῆς, εἶναι ἡ ὑπερέταση καὶ καλλιέργεια τῆς βιωματικότητας, τῆς δημιουργικότητας, τῆς δραστηριοποίησης καὶ τῆς ἀναστοχαστικότητας. Δὲν ἐπιτρέπει τὸ παρὸν βιβλιογραφικὴ ἀνασκόπηση τῶν παραπάνω ἀρχῶν. Ἀλλὰ εἶναι σημαντικό νὰ τονισθεῖ ὅτι, ὅταν αὐτὲς οἱ ἀρχές ἐμπνέουν τὶς προσχεδιασμένες εὐκαιρίες Ὁρθόδοξης παιδείας καὶ αἰγωγῆς μιᾶς κοινότητας, τότε πιά δὲν γίνεται λόγος γιὰ μαθήματα καὶ διδασκαλία, ἀλλὰ γιὰ βιωματικὰ ἐργαστήρια, τὰ ὁποῖα πραγματώνουν θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ καὶ μετασχηματίζουν αὐτὴ τὴ μάθηση σὲ γνώση καὶ δράση, δηλαδή σὲ πραγματικὴ ζωὴ ἐν Χριστῷ, ὅπως ἀναλύθηκε παραπάνω.

Ἡ ἐμπειρία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Αἰγωγῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς προσφέρει τὸ πλαίσιο γιὰ περαιτέρω ἔρευνα καὶ μελέτη τῆς παιδείας σὲ Ὁρθόδοξο περιβάλλον. Οἱ σχετικὲς προσπάθειες ποὺ γίνονται στὶς Η.Π.Α., Ἑλλάδα καὶ Κύπρο, ἀλλὰ καὶ στὴ Ρωσία, τὴ Φιλανδία, τὴν Αὐστραλία, ἀναδεικνύουν τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς γιὰ τὴ σύγχρονη χριστιανικὴ αἰγωγή σὲ Ὁρθόδοξο περιβάλλον. Μπορεῖ νὰ ἀποδώσει περισσότερο, ἂν διαμορφωθεῖ ἓνα κοινὸ ἐπιστημολογικὸ πλαίσιο, ποὺ νὰ στηθεῖ μὲ σκαλωσιὲς τῆς Θεολογίας καὶ τῶν προϋποθέσεων της καὶ νὰ κτιστεῖ μὲ ὕλικά της Παιδαγωγικῆς, ὅπως αὐτὰ ποὺ μελετήθηκαν. Ὅλα μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου ὅλου.

